

УДК 070:94(477–25)

**Т. ШЕВЧЕНКО В ДЗЕРКАЛІ ПУБЛІКАЦІЙ
У КИЇВСЬКІЙ ГАЗЕТНІЙ ПЕРІОДИЦІ
1905–1914 РР.**

**T. SHEVCHENKO IN THE MIRROR
OF PUBLICATIONS IN KYIV NEWSPAPERS
OF 1905–1914**

Загорулько Р. О.,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу довідкового апарату документів, Центральний державний архів–музей літератури і мистецтва України (Київ, Україна), e-mail: mordre@ukr.net

Zahorulko R. O.,

Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher of the Department of Finding Aids, the Central State Archive–Museum of Literature and Art of Ukraine (Kyiv, Ukraine), e-mail: mordre@ukr.net

З'ясовано особливості формування громадської думки щодо особи Т. Шевченка газетною періодикою Києва часів Першої російської революції та столипінської політичної реакції.

Ключові слова: Т. Шевченко, публікація, газета, періодика, Київ, пам'ятник.

The author finds out the peculiarities of public opinion formation towards the person of T. Shevchenko by Kyiv newspapers of the First Russian revolution and Stolypin political reaction times.

Keywords: T. Shevchenko, publication, newspaper, periodical press, Kyiv, monument.

Останнім часом постать Т. Шевченка привертає дедалі більше уваги дослідників. З'являються присвячені їй наукові студії [7; 25; 32], організуються конференції, влаштовуються виставки. Водночас історія формування громадської думки щодо особи Т. Шевченка продовжує залишатися маловивченою. З огляду на це, свою статтю автор вирішив присвятити з'ясуванню особливостей відображення постаті Т. Шевченка в дзеркалі публікацій київської газетної періодики 1905–1914 рр.

У зазначений час у Києві, який був суспільно–політичним і культурним центром підросійських українських земель, виходило безліч газет самого різного політичного й ідеологічного спрямування. Інформуючи читачів про найголовніші події як державного, так і регіонального рівня, вони водночас використовувались в якості трибуни для пропагування або дискредитування тих чи інших ідей і суджень. Значною мірою це стосується українського руху загалом і особи Т. Шевченка зокрема.

Постать Т. Шевченка мала важливе значення для українського національного відродження поч. ХХ ст. Вшанування пам'яті Кобзаря шляхом впорядкування його могили в Каневі, збору коштів для встановлення йому пам'ятника в Києві, популяризації його творчого доробку серед народу, щорічного відзначення Шевченківських днів – все це було справою честі для свідомих українців, сприяло створенню «культу Т. Шевченка», про який відомий український громадсько–політичний діяч та меценат Є. Чикаленко писав, що «це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої

національної свідомості і служать нам провідною зорею» [34, с. 98].

Одним із проявів українського національного відродження поч. ХХ ст., пов'язаних із постаттю Т. Шевченка, була боротьба української громадськості за встановлення йому пам'ятника в Києві. Справа відкриття пам'ятника Т. Шевченку мала давню історію. Ще по смерті поета з метою вшанування його пам'яті вирішено було встановити йому пам'ятник. Але зробити це в II пол. ХІХ ст., зважаючи на антиукраїнські заборони, не вдалося. Порушити питання про зведення пам'ятника Т. Шевченку стало можливим лише після появи Маніфесту «Про вдосконалення державного порядку» (17 жовтня 1905 р.). У 1906 р. Золотоніському повітовому земству вдалося отримати дозвіл на зібрання пожертв на пам'ятник Т. Шевченку в межах Полтавської губернії. Через рік Полтавському губернському земству було дозволено те ж саме на території всієї Російської імперії. Від того часу окремі особи, земства, товариства та інституції почали жертвувати гроші на цю справу. Українськими просвітними товариствами впоряджались концерти, вечори, спектаклі, частина або й увесь прибуток від яких йшли на пам'ятник. Пожертви збирали українські газети та журнали. Долучилися до справи і галицькі українці, зібравши на пам'ятник кілька тисяч крон.

Зважаючи на важливість питання встановлення пам'ятника Т. Шевченку для піднесення національної свідомості українців, на сторінках київських україномовних газет воно висвітлювалося в найменших подробицях. Його розгляду були присвячені різні за жанром публікації: замітки, листи, статті тощо.

Частіше за все справа спорудження пам'ятника Т. Шевченку освітлювалася в замітках, вміщених у відділі місцевої хроніки. Наприклад, у №40 «Громадської думки» за 1906 р. була надрукована замітка, у якій повідомлялося про пожертвування на пам'ятник 100 крб. Пирятинським земським зібранням [33], а в №9 «Слова» за 1908 р. – про асигнування на пам'ятник 500 крб. Київським кредитним товариством [24].

Водночас усі україномовні газети Києва закликали читачів жертвувати на пам'ятник «хто скільки може», друкували списки людей, які надсилали гроші до їхніх редакцій. Наприклад, у замітці, опублікованій у №121 «Громадської думки» за 1906 р., перераховувалися прізвища людей, які зробили пожертви на пам'ятник через редакцію видання, вказувалася загальна сума зібраних газетою коштів [4].

Публікували київські україномовні газети і читацькі листи, автори яких, зібравши пожертви на пам'ятник від усіх небайдужих у своєму населеному пункті, надсилали їх до редакцій видань із проханням надрукувати списки жертводавців. Зокрема, у 1911 р. на сторінках «Засіву» було надруковано 5 таких листів.

Поряд із замітками та листами на сторінках україномовних газет Києва містилися численні аналітичні публікації, присвячені розгляду того чи

іншого аспекту справи встановлення пам'ятника Кобзареві: збору коштів, вибору місця, де мав стояти пам'ятник, діяльності Київського комітету з його зведення, проведенню конкурсів проєктів, численним перешкодам, які чинила цій справі влада та ін. Серед них: «Цеглина на пам'ятник» С. Волоха (В. Прокоповича) [2], «Про пам'ятник Т. Шевченкові у Києві» І. Горбенка [3], «Пам'ятник Шевченку» М. Грушевського [5], «В справі пам'ятника Т. Шевченкові» та «Про пам'ятник Шевченкові» Д. Дорошенка [8; 9] і т. ін.

Увагу автора цієї розвідки привернула стаття «Навмисне чи байдужість?», надрукована в №20 «Ради» за 1910 р. [18]. Між іншим у ній сказано: «Коли справу пам'ятника Шевченкові замовчує «Киевлянин», то це зовсім натурально: пам'ятник Шевченкові – сіль на оці україножерному органу. Але коли мовчать про пам'ятник поступові газети, особливо ж київські, котрі звичайно стараються зазначати кожний, хоча б і найдрібніший факт громадського життя у Києві, то цього вже ніяким чином виправдати не можна. Навіть коли дивитись на пам'ятник як на справу чисто місцеву, київську, яка стосується украшення міста, то й тоді дивним здається, що «Киев<ская> Мысль» й «Киев<ские> Вести» – саме більше – обмежуються дуже нечисленими, дрібними звітками про засідання комітету, про конкурс, але ніколи не подають звісток про становище справи збирання жертв; дійсно стороння людина, яка не читає «Раду», не може собі цього становища уявити – скільки грошей зібрано, звідки вони прибувають і т.д.» [18].

Вирішивши перевірити ці слова, автор провів контент-аналіз 10-відсоткової вибірки номерів «Ради», «Киевлянина», «Киевской мысли» і «Киевских вестей» за 1910 р. Результати повністю підтвердили сказане. На сторінках 30 проаналізованих номерів «Ради» автор знайшов 35 публікацій, присвячених питанню встановлення пам'ятника Т. Шевченку, що в середньому становить трохи більш як 1 публікація на номер. Щоправда, більшість таких публікацій – замітки, які вміщувалися в спеціальній рубриці «Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові» по кілька в одному номері. Зокрема, у №20 газети в зазначеній рубриці надруковано 8 таких заміток. Загальна ж картина з газетою «Рада» така: 26 заміток (24 з них у рубриці «Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові», 2 – у рубриці «У Києві»); 4 статті («Навмисне чи байдужість?», «Поступоваросійська преса на Україні та українство», «Рішучий момент» і «Шевченко і пугачі»); 4 оголошення («Від контори», «Від редакції»), у яких перелічені люди, які пожертвували гроші на пам'ятник через редакцію газети; 1 допис (із Житомира) про рішення Житомирської міської думи з приводу участі в зборі пожертв на пам'ятник Т. Шевченку. 16 з 30 переглянутих номерів «Ради» не мали тематичних публікацій на своїх сторінках.

З 30 проаналізованих номерів «Киевской мысли» лише в 3 автор знайшов публікації, присвячені зазначеному питанню. Ними були замітки, які повідомляли про засідання Об'єднаного комітету в справі встановлення пам'ятника та про

оголошений конкурс його проєктів. У «Киевских вестях» автор натрапив на 2 такі замітки. Що ж стосується «Киевлянина», то з 35 проаналізованих його номерів жоден не мав на своїх сторінках публікацій, присвячених справі спорудження пам'ятника Т. Шевченку.

Отже, автор пересвідчився, що російськомовна ліберальна газетна періодика Києва хоч і висвітлювала питання встановлення пам'ятника Т. Шевченку, але, як порівняти з україномовними газетами, робила це значно слабше. Аналітичні статті, які стосувалися цього питання, на її сторінках були практично відсутні, абсолютну більшість тематичних публікацій становили інформаційні замітки. Консервативна ж преса не вважала за необхідне інформувати читачів про перебіг справи спорудження пам'ятника Т. Шевченку. Причиною цього була ворожа позиція, яку вона займала щодо цього питання.

Вкрай негативне ставлення до ідеї встановлення пам'ятника Т. Шевченку демонструвала редакція газети «Киевлянин». Розглянемо аргументацію її працівників на прикладі замітки відомого українофоба А. Савенка, надрукованої в №116 газети за 1908 р. Констатуючи, що «українофіли жахливо клопочуться про спорудження пам'ятника «батьку» Тарасу Шевченку», її автор зазначав: «Звичай встановлювати пам'ятники великим людям – дуже хороший звичай. Але Т. Г. Шевченко – аж ніяк не велика людина. Це зовсім не геній, яким його силкуються зобразити українофіли. Це просто талановитий поет» [21]. На думку А. Савенка, якщо вже встановлювати пам'ятник, то краще робити це комусь із великих людей Південно-Західної Русі, як-от: княгиня Ольга, Я. Мудрий, В. Мономах, П. Сагайдачний, П. Могила [21]. «І раптом, – дивувався він, – пройшовши повз усіх цих дійсно великих людей, кияни звертають свою увагу на особу другорядного поета, який писав місцевим наріччям» [21]. Потому автор наголошував, що «рівно нічого не можна заперечувати проти того, щоб любителі української літератури і шанувальники Т. Г. Шевченка встановили йому пам'ятник. Але в тому то й справа, що насправді все це зовсім не так просто. Українофіли зі встановлення пам'ятника Шевченку роблять політичну демонстрацію. Насправді, справа тут навіть не в пам'ятнику: останній є лише приводом для українсько-сепаратистської демонстрації» [21]. На погляд А. Савенка, зведенням пам'ятника Т. Шевченку «українські сепаратисти» хотіли показати, «ніби окремий і самостійний український народ не лише існує, але й усвідомлює свою національну та культурну «окремність», що цей народ жадає культурного та політичного «самовизначення», жадає «самостійної України». Зведення пам'ятника Шевченку потрібно українофілам як чудовий привід для широкої пропаганди ідей українофільства, для оживлення і пробудження в широких колах українського населення почуття сепаратизму і ворожості до загальноросійського духовного і політичного життя» [21]. «Встановлення та відкриття пам'ятника Шевченку, – підсумовував він, – не буде національним російським торжеством,

святом російської культури, проявом зростання російської національної самосвідомості. Це буде прояв російської роз'єднаності, сумної і згубної, це буде торжество для ворогів російського народу. Недарма вони уже й тепер радіють та, примазавшись до затії українофілів, всіляко підтримують проект спорудження пам'ятника Шевченку. Особливо близько до серця взяли цей проект євреї та поляки» [21].

Добре розуміючи те велике значення, яке мала постать Т. Шевченка для пробудження національної свідомості українців, редакція «Киевлянина» дискредитувала Кобзаря всіма можливими способами. Намагаючись виставити його в якомога гіршому світлі, її працівники писали про нього, як про недолугу людину, хронічного п'яницю, провінційного поета, а що саме головне – непримиримого ворога Росії. Дійшло до того, що автор однієї зі статей, надрукованих у газеті в 1911 р., переконував читачів, що «самостійно-шевченківського не так-то багато в поезії Шевченка» [20]. Він же дав літературній творчості Кобзаря таку характеристику: «Поезія Шевченка – поезія жорстока і шкідлива; вона не збуджує в читачеві добрих почуттів, не вирішує примирливо історичних колізій, а, навпаки, закликає до помсти, до крові, радіє релігійній, племінній і становій ненависті» [20].

Редакції київських україномовних газет натомість писали про Т. Шевченка, як про талановитого поета і відданого патріота. «Великий чоловік був Шевченко, велике він діло зробив нашому народові, бо стояв за його волю ще тоді, як народ сей гнувся в кріпацькій неволі, зворушив він душу освіченим людям та й направляв їх до праці на добро робочих людей. <...> І через те годиться Шевченка поминати, шанувати його і співом, і читанням, і добрим словом» [1], – зазначав про Кобзаря один із провідників «Громадської думки» Б. Грінченко. Високу оцінку поету дав і відомий український громадсько-політичний діяч, учений М. Грушевський: «Немає, мабуть, письменного українця і не повинно бути такого, що не знав би, хто такий був Тарас Шевченко, і не шанував його пам'яті за його чисту душу, великий розум і його прекрасні пісні, що поширив він вічну славу і утіху Україні. Він виспівав в них горе українське, спомини і події українського народу, научив нас любити свій народ і свій край, все добре, що є в нім, все бідне і нещасливе, що потребує любові і помочі. На вічні часи зостався єдиним поетом нашим, співцем українського горя народного і йому не відбере цієї слави ніхто, хоч скільки б було у нас по нім славних поетів і письменників» [5].

Окремі номери україномовних газет Києва, які виходили в дні Шевченківських свят, були традиційно присвячені пам'яті поета. Таким, наприклад, був №9 «Села» за 1910 р. Серед іншого в ньому були вміщені такі публікації: «Українське свято» М. Грушевського [3], «Пам'ятник Т. Г. Шевченкові» М. Шаповала [17] та «49 роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка» Робітника Українця [19].

Детально освітлювалися та активно обговорювалися на сторінках київської газетної періодики також події, пов'язані зі святкуванням 50-х роковин смерті та 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. Наприклад, працівники редакцій україномовних газет «Рада» та «Засів», пишучи про шевченківські урочистості 1911 р., зазначали, що вони відбувалися в досить складних умовах, повідомляли про численні заборони, накладені на вшанування пам'яті поета місцевою адміністрацією [10; 14; 15]. Широко освітлювали вони і святкування шевченківського ювілею за кордоном, в Австрійській імперії зокрема [16]. Велике обурення в працівників редакції «Ради» викликала урядова заборона святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка в 1914 р. [11].

Редакція «Киевлянина» натомість в обох випадках виступила проти святкування. За цих обставин аргументація її працівників, як і у випадку зі справою встановлення пам'ятника Т. Шевченку, являла собою взірць єзуїтської логіки. Наприклад, щодо святкування 50-х роковин смерті поета, А. Савенко зауважував, що його можна було б дозволити за умови, якби вшановувався насправді Шевченко-поет [22]. «Зрозуміло, – писав він, – Т. Г. Шевченко тут лише привід. Це буде свято лютої ненависті до Росії. Це буде демонстрація, за допомогою якої вожді україноманства прагнуть показати, що, мовляв, серед «українського» народу дуже сильне відчуття та усвідомлення «самостійності» цього народу і ненависті до «гнобителів» його – до москалів. Шевченка будуть вшановувати не за його поетичний талант, не за те хороше, що він написав і чим він близький та дорогий усім нам, малоросам, а за його ненависть до «москалів». Ось ця ненависть до «москалів» тепер і хочуть поставити на п'єдестал. <...> Майбутнє святкування в Києві шевченківського ювілею буде являти собою суцільну пропаганду нищення єдності та цілісності Російської імперії» [22]. Такою ж в основних моментах була аргументація працівників редакції «Киевлянина» і під час обстоювання заборони святкування 100-річчя від дня народження Кобзаря в 1914 р. Обґрунтуванню того, чому не можна було дозволити урочистості, були присвячені кілька редакційних статей [12; 13] і замітка А. Савенка [23]. Крім цього, з серією статей про шевченківський ювілей та загрозу, яку він нібито становив для підриву державної єдності Російської імперії, виступив на сторінках видання Сухобрусов [26–31].

Отже, газетна періодика Києва 1905–1914 рр. присвячувала постаті Т. Шевченка значну увагу. Особливо відзначилися в цьому плані україномовні газети («Громадська думка» / «Рада», «Засів», «Село» та ін.), працівники редакцій яких пильно стежили за подіями, що розгорталися навколо справи встановлення пам'ятника Кобзареві, відзначення 50-річчя від дня його смерті та 100-річчя від дня народження. Висвітлюючи їх у різних за жанром публікаціях (замітках, статтях, кореспонденціях і т. ін.), вони водночас намагалися сформувати в читача уявлення про Т. Шевченка як про полум'яного патріота, талановитого поета і

провісника українського національного відродження. Російськомовні ліберальні газети («Киевская мысль», «Киевские вести» та ін.) теж писали про Т. Шевченка. Щоправда, присвячених йому публікацій на їхніх сторінках, як порівняти з україномовними виданнями, було значно менше. Та й про особу Кобзаря працівники їхніх редакцій висловлювалися значно стриманіше. Натомість консервативна періодична преса, флагманом якої була газета «Киевлянин», події навколо пам'ятника та ювілеїв замовчувала, якщо і писала про них, то робила це в іронічному ключі. За її версією, Т. Шевченко – недолуга людина, хронічний п'яниця, провінційний поет, а що саме головне – непримиримий ворог Росії, ім'я якого нещадно експлуатується українофілами з метою поширення серед малоросів сепаратистських ідей, нав'язування їм думки про окремішність, самотність українського народу.

Список використаних джерел

1. Б. Г. [Грінченко, Б.], 1906. 'Шевченкові роковини', *Громадська думка*, 45.
2. Волох, С. [Прокопович, В.], 1908. 'Цеглина на пам'ятник', *Рада*, 229.
3. Горбенко, І., 1913. 'Про пам'ятник Т. Шевченкові у Києві', *Маяк*, 5.
4. Громадська думка, 1906. 'На пам'ятник Т. Шевченкові', *Громадська думка*, 121.
5. Грушевський, М., 1909. 'Пам'ятник Шевченкові', *Село*, 1.
6. Грушевський, М., 1910. 'Українське свято', *Село*, 9.
7. Дзюба, І., 2008. 'Тарас Шевченко: Життя і творчість', Київ: *Києво-Могилянська академія*.
8. Дорошенко, Д., 1906. 'Про пам'ятник Шевченкові', *Рада*, 45.
9. Дорошенко, Д., 1908. 'В справі пам'ятника Т. Шевченкові', *Рада*, 130.
10. [Сфремов, С.], 1911. 'Ювілей без ювілята', *Рада*, 26.
11. [Сфремов, С.], 1914. 'Без ювілею', *Рада*, 29.
12. Киевлянин, 1914. 'Киев, 12-го февраля 1914 г.', *Киевлянин*, 44.
13. Киевлянин, 1914. 'Киев, 15-го февраля 1914 г.', *Киевлянин*, 47.
14. Киянин, П. [Черкасенко, С.], 1911. 'Шевченківські дні', *Засів*, 3.
15. Киянин, П. [Черкасенко, С.], 1911. 'Шевченківські дні', *Засів*, 4.
16. Лікаренко, В. [Дорошенко, В.], 1911. 'Шевченкове свято в Галичині (Лист з закордонної України)', *Засів*, 3.
17. М. Ш. [Шаповал, М.], 1910. 'Пам'ятник Т. Г. Шевченкові', *Село*, 9.
18. Рада, 1910. 'Навмисне чи байдужість?', *Рада*, 20.
19. Робітник Українець, 1910. '49 роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка', *Село*, 9.
20. С. Х., 1911. 'Шевченко и Кулиш', *Киевлянин*, 71.
21. Савенко, А., 1908. 'Заметки. DXV', *Киевлянин*, 116.
22. Савенко, А., 1911. 'Заметки. MXLIV', *Киевлянин*, 25.
23. Савенко, А., 1914. 'Мысли и впечатления. XVII. Откровенность украинцев и наивность благодушных людей', *Киевлянин*, 47.
24. Слово, 1908. '500 карбованців на пам'ятник Шевченкові', *Слово*, 9.
25. Степовик, Д., 2013. 'Наслідуючи Христа: Віруючий у Бога Тарас Шевченко', Київ: *Вид-во імені Олени Теліги*.
26. Сухобрусів, 1914. 'К шевченковским дням. I.', *Киевлянин*, 48.
27. Сухобрусів, 1914. 'К шевченковским дням. II.', *Киевлянин*, 49.
28. Сухобрусів, 1914. 'К шевченковским дням. III.', *Киевлянин*, 50.
29. Сухобрусів, 1914. 'К шевченковским дням. IV.', *Киевлянин*, 52.
30. Сухобрусів, 1914. 'К шевченковским дням. V.', *Киевлянин*, 54.
31. Сухобрусів, 1914. 'К шевченковским дням. VI.', *Киевлянин*, 55.
32. Ушкалов, Л., 2009. 'Тарас Шевченко', Харків: *Фоліо*.
33. Хут., 1906. 'Гроші на пам'ятник Шевченкові', *Громадська думка*, 40.
34. Чикаленко, Є., 2011. 'Щоденник (1907–1917)', Київ: *Темпора*.

References

1. B. H. [Hrinchenko, B.], 1906. 'Shevchenkovi rokovyny (Shevchenko's anniversary)', *Hromads'ka dumka*, 45.
2. Volox, S. [Prokopovych, V.], 1908. 'Cehlyna na pamjatnyk (Brick for the monument)', *Rada*, 229.
3. Horbenko, I., 1913. 'Pro pamjatnyk T. Shevchenkovi u Kyjevi (About the monument to T. Shevchenko in Kyiv)', *Majak*, 5.
4. Hromads'ka dumka, 1906. 'Na pamjatnyk T. Shevchenkovi (For the monument to T. Shevchenko)', *Hromads'ka dumka*, 121.
5. Hrushevs'kyj, M., 1909. 'Pamjatnyk Shevchenkovi (The monument to Shevchenko)', *Selo*, 1.
6. Hrushevs'kyj, M., 1910. 'Ukrajins'ke svjato (The Ukrainian holiday)', *Selo*, 9.
7. Dzjuba, I., 2008. 'Taras Shevchenko: Zhyttja i tvorčist' (Taras Shevchenko: Life and creativity)', Kyjiv: *Kyjevo-Mohyljans'ka akademija*.
8. Doroshenko, D., 1906. 'Pro pamjatnyk Shevchenkovi (About the monument to Shevchenko)', *Rada*, 45.
9. Doroshenko, D., 1908. 'V spravi pamjatnyka T. Shevchenkovi (In affair with the monument to T. Shevchenko)', *Rada*, 130.
10. [Jefremov, S.], 1911. 'Juvilej bez juviljata (Jubilee without hero of the day)', *Rada*, 26.
11. [Jefremov, S.], 1914. 'Bez juvileju (Without jubilee)', *Rada*, 29.
12. Kyevljanyyn, 1914. 'Kyev, 12-ho fevralja 1914 h. (Kyiv, February 12th 1914)', *Kyevljanyyn*, 44.
13. Kyevljanyyn, 1914. 'Kyev, 15-ho fevralja 1914 h. (Kyiv, February 15th 1914)', *Kyevljanyyn*, 47.
14. Kyjanyyn, P. [Cherkasenko, S.], 1911. 'Shevchenkivs'ki dni (Shevchenko days)', *Zasiv*, 3.
15. Kyjanyyn, P. [Cherkasenko, S.], 1911. 'Shevchenkivs'ki dni (Shevchenko days)', *Zasiv*, 4.
16. Likarenko, V. [Doroshenko, V.], 1911. 'Shevchenkove svjato v Halyčyni (Lyst z zakordonnoji Ukrajinji) (Shevchenko holiday in Galicia (Letter from foreign Ukraine))', *Zasiv*, 3.
17. M. Sh. [Shapoval, M.], 1910. 'Pamjatnyk T. H. Shevchenkovi (The monument to T. H. Shevchenko)', *Selo*, 9.
18. Rada, 1910. 'Navmysne chy bajduzhist'? (Purposely or indifference?)', *Rada*, 20.
19. Robitnyk Ukrajiniec', 1910. '49 rokovyny smerti Tarasa Hryhorovycha SHevchenka (The 49th anniversary of Taras Hryhorovych Shevchenko death)', *Selo*, 9.
20. S. X., 1911. 'Shevchenko y Kulysh (Shevchenko and Kulish)', *Kyevljanyyn*, 71.
21. Savenko, A., 1908. 'Zametky. DXV (Notes. DXV)', *Kyevljanyyn*, 116.
22. Savenko, A., 1911. 'Zametky. MXLIV (Notes. MXLIV)', *Kyevljanyyn*, 25.
23. Savenko, A., 1914. 'Mysly y vpechatlenija. XVII. Otkrovennost' ukraincev y nayvnost' blahoduShnyx ljudej (Thoughts and impressions. XVII. Frankness of Ukrainians and naivety of good-natured people)', *Kyevljanyyn*, 47.
24. Slovo, 1908. '500 karbovanciv na pamjatnyk Shevchenkovi (500 rubles for the monument to Shevchenko)', *Slovo*, 9.
25. Stepovyky, D., 2013. 'Naslidujuchy Xrysta: Virujuchy u Boha Taras Shevchenko (Following Christ: Believer in God Taras Shevchenko)', Kyjiv: *Vyd-vo imeni Oleny Telihy*.
26. Suxobrusov, 1914. 'K Shevchenkovskym dnjam. I (To Shevchenko days. I)', *Kyevljanyyn*, 48.
27. Suxobrusov, 1914. 'K Shevchenkovskym dnjam. II (To Shevchenko days. II)', *Kyevljanyyn*, 49.
28. Suxobrusov, 1914. 'K Shevchenkovskym dnjam. III (To Shevchenko days. III)', *Kyevljanyyn*, 50.
29. Suxobrusov, 1914. 'K Shevchenkovskym dnjam. IV (To Shevchenko days. IV)', *Kyevljanyyn*, 52.
30. Suxobrusov, 1914. 'K Shevchenkovskym dnjam. V (To Shevchenko days. V)', *Kyevljanyyn*, 54.
31. Suxobrusov, 1914. 'K Shevchenkovskym dnjam. VI (To Shevchenko days. VI)', *Kyevljanyyn*, 55.
32. Ushkalov, L., 2009. 'Taras Shevchenko (Taras Shevchenko)', Xarkiv: *Folio*.
33. Xut., 1906. 'Hroshi na pamjatnyk Shevchenkovi (Money for the monument to Shevchenko)', *Hromads'ka dumka*, 40.
34. Chykalenko, Je., 2011. 'Shchodennyk (1907–1917) (Diary (1907–1917))', Kyjiv: *Tempora*.